

Stichting Nederlandse Onafhankelijkheid

Apologielezing “De Apologie door Spaanse Ogen”

Door Yolanda Rodríguez Pérez, Universiteit van Amsterdam
op 13 december 2022 in het Nationaal Archief te Den Haag

Binnen de politieke cultuur van de Nederlandse Opstand is de Apologie een klassieker. Het is een van de fundamentele teksten, zoals de Akte van Verlatinghe, die aan de wieg staan van wat het huidige Nederland zou worden. Niet alleen is de Apologie belangrijk voor Nederland, maar ook voor Spanje. Zoals u waarschijnlijk weet, werd het pamflet van Willem van Oranje in 1580 door zijn spin-doctor Pierre du Villiers geschreven als reactie op de door de hertog van Parma uitgeschreven ban, waarbij Oranje werd gepresenteerd als huichelaar, als ‘een plaag voor het Christendom’ en als ‘vijand van de menselijke ras’. Bovendien werd er in de ban een bedrag van 25000 kronen beloofd aan degene die de prins naar een betere wereld zou helpen. Willem, in zijn reactie op de ban in de Apologie, verdedigde zich van de beschuldigingen terwijl hij ook in de tegenaanval ging en Filips II aanviel. Hij deed wat tegenwoordig in het politieke discours ‘op de man spelen’ heet. Tegelijk benadrukte Oranje in zijn pamflet dat de opstand van de Nederlanders tegen Filips alleen was veroorzaakt door hun van oudsher bestaande liefde voor vrijheid, nu bedreigd door Filips’ dorst naar macht en tirannieke ambitie.

Met zijn aanval op Filips II wordt de koning voor het eerst aangewezen als hoofdschuldige van het conflict. Tot dan toe waren pamflettisten en politieke ideologen in de Nederlanden vooral bezig geweest om de schuld te leggen bij zijn slechte raadgevers, zoals Alba cum suis. De persoonlijke aanval op Filips (waarbij hij bovendien geportretteerd wordt als de wrede moordenaar van zijn vrouw en zijn zoon Don Carlos) ging verder gepaard met een venijnige reeks negatieve kwalificaties over de aard van de Spanjaarden die bepalend zou zijn voor het creëren van de Spaanse zwarte legende, de zeer negatieve reputatie van de Spanjaarden die in de zestiende eeuw een enorme toevlucht zal nemen en waarvan sporen tot op de dag van vandaag te vinden zijn. Dankzij een zeer geoliede propagandamachine, verbreidde de zwarte legende zich niet alleen snel door de Nederlanden, maar door heel Europa. Door de uiterst effectieve combinatie van woord en beeld kwam de boodschap nog doeltreffender naar voren.

De Apologie speelt een sleutelrol, dus niet alleen binnen de geschiedenis van de Nederlanden, maar ook van Spanje. Naast de essentiële rol in de ontwikkeling van de zwarte legende, is de Apologie verder van belang vanuit Spaans perspectief omdat het ons toelaat ook een lang geaccepteerde visie te nuanceren waarbij de Habsburgse monarchie wordt gepresenteerd als een statische mastodont die hoogmoedig weigerde te reageren op buitenlandse kritiek. Inmiddels weten we dat het (dialectisch) debat en reactie op kritiek van buitenaf wel degelijk plaatsvond, maar niet op het ‘open’ terrein van de propaganda, maar op een minder opvallend terrein: dat van theologische, politieke of hagiografische werken. Dankzij het werk van Monica Stensland weten we dat de Habsburgers zeer goed op de hoogte waren van de argumentatie gebruikt in de pamfletten van de rebellen in de Nederlanden, maar dat zij verkozen om zich niet te verwickelen in een papieroorlog. De strategieën van de Habsburgers waren eerder mondeling en visueel dan geschreven. Denk aan preken, processies en vorstelijke intochten etc. Deze nieuwe kennis nuanceert ons besef van de culturele dialoog, van het dialectische spel tussen het Habsburgse bestuur en zijn tegenstanders in de

Stichting Nederlandse Onafhankelijkheid

vroegmoderne tijd. Het laat ons zien dat propaganda niet alleen via het geschreven woord geschiedde en dat Spanje wel degelijk bezig was met het reageren op de kritiek.

Vandaag wil ik graag stilstaan bij een uniek voorbeeld van wisselwerking tussen de beroemde Apologie en een nog steeds behoorlijk onbekend werk binnen de Spaanse historiografie: De Antiapología, de Anti-Apologie van Pedro Cornejo, gepubliceerd in 1581. Oranjes Apologie was op 13 december 1580 (vandaag precies 542 jaar geleden) voorgelezen bij de Staten-Generaal. Cornejo publiceerde zijn weerwoord het daaropvolgende jaar, in 1581. Dit laat zien dat de Apologie zich snel door Europa verspreidde en dat de Spaanse reactie ook snel volgde. Pedro Cornejo was een kapelaan in dienst van de vorst en auteur van drie van de meest verkochte kronieken over de oorlog in de Nederlanden, verschenen tussen 1577 en 1581 en eveneens vertaald naar het Frans en Italiaans. Cornejo wist precies waarover hij schreef aangezien hij ten tijde van de hertog van Alva in de Nederlanden had verbleven. In het enige exemplaar beschikbaar in Nederland is zijn Anti-Apologie samengebonden met zijn kroniek uit 1581, de Geschiedenis van de burgeroorlogen en opstand van de Nederlanden.

In zijn Anti-Apologie reageert de verontwaardigde Cornejo op Oranjes pamflet. Ik zal me vandaag concentreren op hoe Cornejo Oranjes argumentatie probeert te ontkrachten, voornamelijk door zich te beroepen op het gemeenschappelijke verleden van de Nederlanden en Spanje en zijn lezers daaraan te herinneren. We zouden kunnen zeggen dat Cornejo zich positioneert als een ‘carrier of memory’, als een ‘drager van de historische herinnering’, waarbij hij persoonlijke herinnering en collectieve herinnering met elkaar verweeft. Hoe reageert Cornejo op Oranjes pamflet, wat voor retorische strategieën gebruikt hij om Oranjes argumentatie te weerleggen en zijn publiek te overtuigen? Of u er zich vandaag door zult laten overtuigen is natuurlijk weer een ander verhaal.

Laten we beginnen met een verwijzing naar de bekende Engelse historicus Alistair Duke. De auteur van de moderne editie van de Apologie in het Engels betoogt dat er in dit werk een sterke mix aanwezig is: aan de ene kant een intense hispanofobie en aan de andere kant een patriottische retoriek die de bevrijding van een ‘gemeenschappelijk vaderland’ als het voornaamste doel van de Opstand in de Nederlanden presenteert. Om dat idee van een ‘gemeenschappelijk vaderland’ en van een nationaal zelfbeeld te creëren heb je natuurlijk een ‘ander’ nodig, een vijand, en de aanwezigheid van Spanjaarden in de Nederlanden bood een uitgelezen kans. De Spanjaard werd in het kader van de zwarte legende iemand die van nature behelds was met allerhande onveranderlijke slechte eigenschappen als wreedheid, hebzucht, hoogmoed, religieuze dweperij en zucht voor wereldheerschappij. De wrede daden van de Spanjaarden uit het verleden dienden als bewijslast voor hun verdorven aard, losgezongen van de historische context. Bovendien werd hun barbaarse karakter in verband gebracht met hun onreine bloed, namelijk vermengd met dat van Joden en Moren. Het sterke anti-hispanisme in Europa ontwikkelde zich dus van een afkeer gebaseerd op ethos, een kritiek op de Spaanse kroon vanwege onbetamelijke acties, tot kritiek gebaseerd op ethnos, waarbij de kritiek gericht werd op inherente ondeugden van de Spanjaarden, zoals Eric Griffin heeft opgemerkt. Volgens Judith Pollmann wordt de Spaanse zwarte legende in het Nederlandse discours ingezet als bindmiddel van een ontluikend gevoel van nationale eenheid.

Stichting Nederlandse Onafhankelijkheid

In deze context is een van de sterkste pijlers van Oranjes betoog, en de basis voor zijn sterke hispanofobie, zijn argument dat de Spanjaarden de ‘natuurlijke vijanden’ of ‘historische vijanden’ van de bewoners van de Nederlanden zijn. Als reactie op Filips’ verwijt dat Willem een buitenlander is, werpt de prins toe:

Maer wat heeten se doch eenen vremdelingh? namelick den ghenen, die buyten 's landts is gheboren. So volghet dan, dat hy even so, wel een vremdelingh is als wy: want hy is in Spaegniën gheboren, in een landt dat met dese landen een naturelicke vyantschap heeft: ende wy sijn gheboren in Duytschlandt, met d' welcke dese landen natuerelicke vrientschap ende eenicheit onderhouden.

Deze specifieke argumentatie betreffende de Spanjaarden was al eerder ingezet door Marnix van Sint Aldegonde, een andere propagandist van de Opstand, die had beweerd dat de Spanjaarden ‘vanwege hun aard en karakter altijd vijanden van de mensen van de Nederlanden zijn geweest’. Dit idee van vijandschap en inherente oppositie tegen de Spanjaard krijgt verdere versterking in de Apologie door te vermelden dat figuren zoals de hertog van Alva al vanaf de meest prille leeftijd grootgebracht werden met een onweerhoudbare haat jegens de Nederlanders.

In reactie op dit soort argumenten, en om Oranjes ‘leugens en veinzerijen’ te weerleggen, ontwikkelt Cornejo een retorische strategie gebaseerd op ‘engagement with the past’, het scheppen van een band met het verleden. Hij neemt zich voor om zijn lezers te herinneren aan bepaalde historische gebeurtenissen die zij niet over het hoofd zouden moeten zien als ze Oranjes betoog op de juiste wijze willen beoordelen. Ook wil Cornejo zijn [Nederlandse?] lezers herinneren aan hun eigen glorieuze verleden voordat Oranje tweedracht begon te zaaien. Deze retorische integratie van het verleden in zijn argumentatie was niet willekeurig. In de vroegmoderne tijd werd het verleden beschouwd als de basis voor morele en politieke legitimiteit. Herinnering, ‘memory’, zoals men in het Engels zegt, was toen al een nauw verweven politiek element in de vroegmoderne samenleving. Zoals Pollmann en Kuipers beweren: ‘On the most basic level, this was so because almost all early modern claims to rights or authority were also claims about the past. On the whole, early modern people believed things to be true or legitimate only if they could also be proven to be old’.

Terwijl Oranje de opstand verdedigt als een poging om de natuurlijke en van oudsher bestaande vrijheidsliefde van de bewoners van de Nederlanders te beschermen, wil Cornejo zijn lezers eraan herinneren dat ze altijd loyaal zijn geweest aan de koning van Spanje, die hen, op zijn beurt, altijd goed heeft behandeld. Hier gaat Cornejo inspelen op het bestaan van een collectief geheugen, met het doel om zijn publiek enigszins wakker te schudden van de waan waarin ze verkeren onder invloed van Oranje. Het is belangrijk om te vermelden dat Cornejo zijn pamflet richt op zowel een pro-Spaans, of Spaans publiek, als op een Nederlands publiek. Hij gebruikt de ik-vorm om kracht te geven aan zijn argumentatie, en hij probeert onnodig gebruik van pathos te controleren, hoewel dit niet altijd succesvol is. Verder is zijn tekst rijk aan sprekende metaforen en beelden. Zo vergelijkt Cornejo Oranje met giftige spinnen, stinkend water en zelfs met melk zonder schuim. Dat mag misschien stom klinken, maar wat is een goede cappuccino zonder goed schuim? Niets.

Als ooggetuige van het eerste uur van het conflict in de Nederlanden, herinnert hij zijn lezers eraan dat hij altijd zonder partijdigheid over de oorlog heeft geschreven, zowel in zijn eigen kronieken als toen hij teksten van opstandige pennen vertaald heeft over de Spanjaarden en de koning. Hoewel hij wist dat het leugens waren, had hij hier in het verleden nooit op gereageerd. Cornejo herinnert zijn lezer er meermalen aan dat hij een directe speler op het toneel van de oorlog was. Zo zegt hij dat hij aanwezig was bij het publiceren van de ban en hij vraagt zich dus af hoe het mogelijk was om de

Stichting Nederlandse Onafhankelijkheid

Apologie zo snel te produceren. Volgens zijn berekeningen, hadden Oranje cum suis ongeveer 8 dagen gehad om het pamflet te schrijven, wat hem onwaarschijnlijk lijkt. Volgens deze redenering, of de datum van de goedkeuring was vals, of de Apologie was geschreven vóór de ban, wat een teken van groot verraad zou zijn.

In het volgende zal ik stil staan bij een aantal voorbeelden waarbij Cornejo gebruik maakt van de historisch herinnering om kracht te geven aan zijn argumenten en zijn refutatie van Oranjes pamflet. Zoals eerder vermeld, beroept Cornejo zich niet alleen op een collectieve herinnering, gedeeld door Spanjaarden en Nederlanders, maar zet hij ook zijn individuele herinnering in. De vraag die rijst is hoe hij in deze context zowel een Spaans/Spaans-gezind lezerspubliek kon aanspreken, als ook een breder Nederlands publiek.

Een belangrijk deel van Cornejo's argumentatie stoelt op de oude dynastieke relaties tussen de Nederlanden en Spanje, en op de verloren glorie van de Nederlanden: de Spaans-Nederlandse connectie is zeer oud, deze gebieden hebben historisch veel gedeeld en veel aan elkaar gehad. Het is een vast topos in het zestiende-eeuwse Spanje om de Nederlanden te beschrijven als een gebied van spreekwoordelijke weldaad en rijkdom, in het bijzonder gekoesterd door de Spaanse kroon. De humanist Calvete de Estrella die Karel V en Filips in de Nederlanden vergezelde in 1549 tijdens de eerste reis van Filips naar zijn toekomstige gebieden, heeft uitvoerig over deze zeer positieve voorstelling van de Nederlanden geschreven. De bewoners van deze gebieden waren de meest ideale onderdanen, bewonderd door, onder andere, hun religiositeit, devotie voor de katholieke kerk en gehoorzaamheid aan hun natuurlijke vorst. Het is daarom niet verbazingwekkend dat Cornejo zich in deze traditie plaatst en meerdere malen in zijn Antiapologie verwijst naar deze rustige en idyllische tijden van de Nederlanden. In deze context spreekt Cornejo de bewoners van de Nederlanden toe, in de hoop om de 'verdwaalde schapen' te overtuigen terug te keren naar de goede koninklijke weg:

Wanneer worden jullie wakker, jullie ellendige bewoners van de Nederlanden? Wanneer komt de herinnering bij jullie terug aan de welvarende en gelukkige tijd toen jullie de Spiegel [het voorbeeld] van Europa waren? Wat is er gebeurd met jullie christelijke geloof, jullie kracht en devotie, jullie vermaak en jullie rijkdom?

Vanuit Spaanse ogen, was het de plicht van de Spanjaarden om de opstandige bewoners van de Nederlanden weer in de goede richting te sturen en hen te laten beseffen dat ze onder de verraderlijke invloed van Willem van Oranje een verkeerde weg waren ingeslagen. Het probleem was dat deze idyllische voorstelling van zaken aan diggelen was geslagen met het uitbreken van het conflict. Alhoewel Cornejo enige vorm van pathos wil beteugelen, zijn er bepaalde passages waarin hij zijn lezers bij de lurven lijkt te willen pakken en wakker te schudden, zoals als hij schrijft:

Waarom toch, ellendige bewoners van de Nederlanden, geloven jullie een hypocriet, een verrader, en iemand die jullie huizen vernietigt, en ook jullie eer en levens (alleen maar om dat van zichzelf te redden), in plaats van vertrouwen te stellen in zo'n machtige heerser die jullie slechts wil overtuigen en beschermen, en die zelfs bereid zou zijn dit te doen met het bloed uit zijn eigen borst, zoals de vrome pelikaan doet.

Deze voorstelling van een vorst als een onbaatzuchtige pelikaan was zeer verspreid in de vroegmoderne tijd. Het refereerde aan het beeld van Christus die zich voor de mensheid opofferde. De Engelse koningin Elisabeth I liet zich ook met dit attribuut portretteren.

De barsten in dat gedeelde en harmonische verleden komen helder naar voren in het net aangehaalde citaat. Er was een duidelijke scheidslijn ontstaan tussen de bewoners van de Nederlanden. Aan het

Stichting Nederlandse Onafhankelijkheid

einde van de Antiapologie, pakt Cornejo nogmaals dit bekende topos van een glorieus verleden weer op om zijn verhaal af te ronden. Volgens hem is het nooit te laat om terug te krijgen wat verloren is gegaan. Hij hoopt dat de bewoners van de Nederlanden ‘hun ondergang [zullen inzien], hun ellende zullen herkennen, en zich herinneren aan hun verleden goedheid, aan hun onmeetbare christelijkheid, aan de vrede en rust waarin ze leefden, de plezierige en gelukkige tijden die ze hadden, de grote rijkdom die ze bezaten en tenslotte dat ze de spiegel van Europa waren’. De Nederlanden hebben zo’n goede, milde, goedaardige, vergevingsgezinde en barmhartige koning en ze zullen hem welwillend vinden als zij naar hem terugkeren. Cornejo hoopt dat God hun harten zal openen.

Echter, als het gaat om recente gebeurtenissen in de Nederlanden, is het duidelijk dat die scheuren in een gedeeld harmonisch verleden brede kloven waren geworden. Cornejo verdedigt Alvas acties en andere militaire interventies in de Nederlanden. Vele bewoners van deze territoria zouden het duidelijk niet met hem eens zijn geweest. In de context van de oorlog kon er inmiddels niet meer gesproken worden over één eenduidige ‘collectieve herinnering’. Niet alleen wat betrof de Spaanse kant, maar ook niet wat de Nederlandse kant betreft, want daar begonnen ook divergente collectieve herinneringsculturen zich af te tekenen, afhankelijk van de affiliatie: koningsgezind, opstandgezinden etc. Ook een katholieke collectieve herinnering van de gebeurtenissen was een deel van het algemeen verhaal.

Het is opvallend dat Cornejo amper reageert op Oranjes belasterende opmerkingen over de Spanjaarden. Hij reageert niet op Oranjes opmerkingen over de onzuivere aard van Katholiek Spanje door die vermenging met Joodse en Moorse elementen. Cornejo is voornamelijk bezig om acties van de Spanjaarden of van de koning goed te praten. Wat hij ook niet doet is op zijn beurt de aard of eigenschappen van de bewoners van de Nederlanden zwart te maken, aangezien het zijn doel was om dat beeld van harmonie en van oudsher bestaande nauwe banden te herstellen. Hij mag terugwerpen zoals we eerder zagen dat de Nederlanders verblind zijn door Oranje, of dat ze lichtgelovig zijn, maar hiermee levert hij geen kritiek op hun vermeende intrinsieke negatieve eigenschappen. Bij hem gaat het dus duidelijk niet zozeer om ethnos als om ethos.

Zoals eerder vermeld, werd in de vroegmoderne tijd morele en politieke legitimiteit gezocht in het verleden. Autoriteit kon dus in twijfel getrokken worden door herinterpretatie van het verleden. In de tekst vinden we verschillende voorbeelden van deze ‘heruitvinding van het verleden’. Hoewel hij zegt de zeer respectabele dynastie van de Nassaus niet te willen aanvallen, concludeert Cornejo dat het eigen en natuurlijk is aan de Nassaus in opstand te komen, net zoals het eigen is aan Habsburg om het geloof te verdedigen. Met deze opmerking doet Cornejo geweld aan de spreekwoordelijke en lange loyaliteit van de Nassaus aan de Habsburgers. Wat hij eigenlijk doet, is een eigenschap die in Spaanse ogen langzamerhand de essentie van de Nederlanders was gaan belichamen (opstandigheid) pars pro toto op de hele Nassau dynastie te projecteren. Het is interessant om te zien dat het spiegelbeeld van die aangeboren vrijheidsliefde van de Nederlanders (volgens henzelf) juist in Spaanse ogen gezien zou worden als hardnekkige opstandigheid.

Cornejo is ook bezig om Oranjes eigen oefening in herinterpretatie van het verleden’ aan de kaak te stellen en ze te ontzenuwen. In de context van de vermeende moord van Don Carlos door zijn vader Filips, vindt Cornejo het dubieus dat Oranje zo lang had gewacht om zijn versie van de feiten naar voren te brengen in zijn Apologie. Don Carlos overleed in 1568, dus dat betekende ongeveer 12 jaar wachten, waarschijnlijk tot de ooggetuigen ook dood waren. Verder was volgens Oranje keizer Maximiliaan, de grootvader van Karel V, ook Protestant. Cornejos verontwaardiging is groot, en hij probeert zijn lezers persoonlijk te betrekken bij zijn verontwaardiging: ‘Kenden we hem niet? Hebben we hem niet in onze herinnering gehouden?’

Stichting Nederlandse Onafhankelijkheid

Gevallen zoals deze, waarbij Cornejo zijn lezers direct aanspreekt, tonen de individuele herinnering die een sleutelrol in zijn retorische argumentatie speelt. Hij schrijft op basis van zijn eigen ervaringen, als ooggetuige van het eerste uur. Daardoor kan zijn auctoritas niet in twijfel getrokken worden, hij is bovendien iemand die zowel het verleden vóór de oorlog kent en heeft meegemaakt, als iemand die zich nu in het midden van de gebeurtenissen bevindt. De Antiapologie bezit een zeer persoonlijk karakter waardoor we kunnen reconstrueren hoe individuen zich tot het verleden verhielden. Zoals Yuval Harari heeft aangemerkt, zestiende-eeuwse kronieken en memoires zijn meestal opgemaakt op basis van feiten, meer dan ervaringen. Nochtans werkte persoonlijke herinnering net zoals het vandaag ook werkt: het hielp om identiteiten te creëren door zichzelf te verbinden met een betekenisvol verleden, wel of niet gedeeld met anderen. Cornejo is juist iemand die over zijn eigen ervaringen schrijft. In meerdere gevallen expliciteert hij in zijn relaas als hij iets argumenteert dat er veel ooggetuigen zijn die dit of dat ook gezien hebben ('donde tantos testigos hay de vista'), waarbij hij een bepaalde herinnering of gebeurtenis niet alleen als iets persoonlijks of individueels presenteert, maar als een voorbeeld van 'collectieve herinnering', als iets uit een gedeeld verleden. Deze gedeelde herinnering is daarna inventief teruggekoppeld aan de lezers: volgens Cornejo zijn er dus zo veel ooggetuigen dat alleen een onhandige lezer, van twijfelachtig verstand en geest, in staat zou kunnen zijn om wat Oranje bepleit te geloven:

Dit is dus de kern van Oranjes betoog. Maar ik ken geen enkele schrijver, zo schaamteloos, ontdaan van vernuft of ongeïnteresseerd die vandaag de dag zulke klinkklare leugen(s) zou durven schrijven, terwijl er zo veel ooggetuigen zijn; en ik ken ook geen enkele lezer die zo dom, gemeen of van weinig waarde zou kunnen zijn om iemand te geloven of verdedigen die zulke dingen schrijft.

Het is dus maar dat u het weet.

Het is tijd om af te ronden. Ik hoop dat u een idee hebt gekregen van hoe belangrijk de Apologie van Oranje ook in de Spaanse context was. Deze fundamentele tekst speelde een sleutelrol in het creëren en het verspreiden van negatieve beelden over de Spanjaarden en over Filips II die de kern vormen van de Spaanse zwarte legende, een narratief dat essentieel is om te begrijpen hoe propaganda werd geconstrueerd in de vroegmoderne tijd door de ene partij en hoe door de andere, in sommige gevallen werd teruggesproken. In het geval van de Apologie is het bijzonder dat we zo'n mooie en directe tegenreactie van Spaanse makelij hebben. Het zegt ook iets over de impact van het geschrift voor de Habsburgse monarchie en voor het vervolg van de Opstand en de 80-jarige oorlog. Terwijl Oranje de Spanjaarden als natuurlijke en historische vijanden van de Nederlanden probeert te verkopen, probeert Cornejo juist de collectieve herinnering van zijn lezers te activeren, en hen de goede, harmonische en voorspoedige tijden van vroeger als een spiegel voor te zetten. De retorische strategieën die beide auteurs gebruiken zijn uiterst vindingrijk, maar dienen dus niet blindelings vertrouwd te worden.

Maar vandaag de dag moet niet alles gezien worden vanuit een negatieve, vijandige lens. Eigenlijk zouden we ook kunnen zeggen dat wij Europeanen Willem van Oranje eeuwig erkentelijk moeten zijn omdat hij met zijn verzonnen verhaal over Don Carlos en Filips een mythe in werking heeft gezet die prachtige artistieke producten heeft opgeleverd, zoals het toneelstuk over Don Carlos van Schiller en de mooie opera van Verdi. Europa wordt nu eenmaal juist verbonden door een geschiedenis van onderling conflict.